

ФОРМАЛЬНИЙ ТА СЕМАНТИЧНИЙ ПРИНЦИПИ ВПОРЯДКУВАННЯ НЕЧЛЕНОВАНИХ РЕЧЕННЄВИХ ПОБУДОВ

М. І. ЛИЧУК, доктор філологічних наук, доцент,
Національний університет біоресурсів і природокористування України
E-mail: mariya.lychuk@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-8046-7414

Анотація. Стаття присвячена проблемі систематизації синтаксично нечленованих речень в українській мові. Виокремлення структурних типів нечленованих реченнєвих побудов опирається на два основні критерії: кількість структурних компонентів та їхню морфологічну природу. Семантичні критерії виділення нефразеологізованих власне-нечленованих та фразеологізованих власне-нечленованих і напівфразеологізованих опираються на тип категорійного значення, а частково фразеологізованих – на тип семантико-синтаксичних відношень. Формальний та семантичний принципи, їхні критерії дали змогу впорядкувати синтаксично нечленовані побудови сучасної української літературної мови: нефразеологізовані власне-нечленовані, фразеологізовані – власне-нечленовані, напівфразеологізовані та частково фразеологізовані речення.

Ключові слова: структурний компонент, категорійне значення, семантико-синтаксичне відношення, нефразеологізоване власне-нечленоване речення, фразеологізоване власне-нечленоване речення, напівфразеологізоване та частково фразеологізоване речення, структурна типологія, семантична типологія

Актуальність дослідження. Структурне розмаїття нефразеологізованих і фразеологізованих нечленованих речень, наявність / відсутність стійкої структурної схеми з різнокомпонентним її наповненням, частиномовне вираження облігаторних компонентів уможливають створення загальної структурної типології цих речень, що враховує специфіку окремих типів, а саме: нефразеологізовані власне-нечленовані, фразеологізовані власне-нечленовані, напівфразеологізовані та частково фразеологізовані речення уміщені у структурну та семантичну типології.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження лінгвістів останніх десятиліть зводилися лише до побіжного аналізу структури чи семантики деяких типів та видів синтаксично нечленованих речень [3; 4].

Не було здійснено цілісного дослідження усіх структурних та семантичних типів нефразеологізованих і фразеологізованих нечленованих речень. Тому запропоновано структурно-семантичну типологію нечленованих побудов, ґрунтовану на двох вузлових поняттях – синтаксичній зв'язаності та синтаксичній нечленованості.

Мета дослідження – обґрунтувати формальні та семантичні принципи систематизації синтаксично нечленованих речень. Поставлена мета зумовила розв'язання таких завдань: 1) визначити формальні принципи упорядкування нечленованих реченнєвих побудов; 2) обґрунтувати семантичні принципи виділення синтаксично нечленованих речень.

Методи дослідження. У процесі дослідження використано такі методи: описовий, моделювання, компонентного аналізу та трансформаційний.

Результати дослідження. Нефразеологізовані власне-нечленовані речення утворені зі слів і семантично еквівалентних їм фразеологізмів, що виражають непоняттєве значення, чи зі слів, що втратили номінативність через переосмислення

у разі вживання їх як самостійного висловлення. Абсолютна морфологічна і синтаксична нечленованість цих речень зумовлює їхню тектонічну організацію. Специфіка таких синтаксичних одиниць полягає у відсутності в них синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень, неможливості утворення чи відтворення їх за структурними схемами.

Структурна типологія нефразеологізованих власне-нечленованих речень оперта на кількість структурних компонентів та їхню морфологічну природу.

За першим критерієм нефразеологізовані власне-нечленовані речення є однокомпонентними реченнєвими побудовами, в межах яких маємо типи за частиномовним вираженням структурних компонентів. Облігаторні компоненти однокомпонентних нефразеологізованих власне-нечленованих речень виражені частками, вигуками, модальними словами або частково десемантизованими повнозначними лексемами. Напр.: – *То підемо бити?* – **Добре**, – *погоджуюсь я. Та й що мені лишається робити?* (А. Дімаров); – *Куди прямуєте?* – *До Сент-Тропе.* – *Прошу паспорт. Чи здаєте щось у багаж?* – **Ні.** – *Ось ваші квитки* (І. Йосипів).

Фразеологізовані речення охоплюють фразеологізовані речення з тавтологійними компонентами, напівфразеологізовані та частково фразеологізовані речення. Їхньою спільною структурною ознакою є фразеологізований комплекс, який заповнюють облігаторні постійний та змінні компоненти.

Фразеологізовані речення з тавтологійними компонентами, або фразеологізовані речення закритого типу, – єдине семантичне і синтаксичне ціле [1, с. 28]. Вони здебільшого трикомпонентні в структурному плані. Перебуваючи у взаємозв'язку, постійний та тавтологійнні змінні компоненти утворюють нерозкладний комплекс, ознаками якого є семантична цілісність, структурна злитість і синтаксична нечленованість. Структурною і граматичною особливістю фразеологізованих речень з тавтологійними компонентами є широке морфологічне вираження змінних компонентів: вони можуть бути виражені іменниками, прикметниками здебільшого у формі називного відмінка, дієслівними формами, рідше – займенниками, числівниками, частками чи вигуками.

Структуру фразеологізованих речень з тавтологійними компонентами потрібно описувати, спираючись на такі критерії:

- морфологічна природа постійного компонента;
- морфологічна природа змінних компонентів;
- позиція постійного компонента [2, с. 158].

Ці критерії вможливають виділення структурних типів фразеологізованих речень. Залежно від морфологічної природи постійного компонента фразеологізовані речення з тавтологійними компонентами утворюють три групи: 1) з фразеоприйменниковим комплексом; 2) з фразеосполучниковим комплексом; 3) з фразеозв'язковим комплексом; 4) з фразеочастковим комплексом [Там само]. Напр.: **Стеля як стеля.** *А якщо довго дивитися, то здається, що вона падає...* (С. Соловйов); **Як просити, то просити.** *Чим же його задобрить, коли у вистебці, окрім картоплі й капусти квашеної, нічого нема?* (М. Малюк); – *Ви не старий, бо ви – мій дідо. А Петро старий! – хіба лиш не тупала ніжкою.* – *Магдалина другого любила, а її за нього не дали! – Ну, гай, най буде по-твоєму.* **Старий – то старий.** *Але старі також люди* (М. Матіос).

У напівфразеологізованих реченнях постійний компонент є організаційним центром. Його пре- чи інтерпозиція потребує компонента або компонентів для семантичного й інформативного завершення фразеосинтаксичної побудови. Постійний компонент може бути виражений повнозначними словами, частково або повністю граматизованими, чи аналітичними лексемами. Постійний і змінний, здебільшого іменниковий або інфінітивний компонент, утворюють фразеологізований комплекс, якому властива значеннєва цілісність, що виявляється у вираженні певного

позитивного чи негативного оцінного значення напівфразеологізованого речення загалом.

За формальним принципом напівфразеологізовані речення поділені на структурні типи, виділені за такими критеріями, як кількість компонентів у складі фразеокомплексу, морфологічне вираження постійного і змінних компонентів та позиція постійного компонента.

Залежно від позиції постійного компонента напівфразеологізовані речення становлять два типи: з правобічним залежним і ліво-, правобічним залежними компонентами.

За кількісним наповненням фразеокомплекси у структурі напівфразеологізованих речень бувають дво-, три-, чотири- і п'ятимісні. Напр.: – *В лікарню б його. – Яка тут лікарня!.. – буркнув Світличний* (А. Дімаров); – *От тобі й раз! Ну, як же я буду з тобою говорити на «ви», коли ти парапет* (М. Хвильовий).

У структурному плані частково фразеологізовані речення істотно відрізняються від фразеологізованих речень із тавтологічними компонентами і напівфразеологізованих. У таких реченнях фразеологізованою є тільки їхня перша частина, оскільки правобічну позицію заповнює формально-граматичне речення. Препозицію частково фразеологізованого речення займає фразеологізоване речення, утворене за стійкою структурною схемою, яку заповнюють постійний та змінний компоненти. Частини частково фразеологізованого речення мають чітко закріплену позицію в реченні і дуже тісно пов'язані одна з одною. Зміна місця їх розташування спричиняє або абсурдність значення усєї фразеосинтаксичної побудови, або змінює її характер. Частково фразеологізовані речення характеризуються фіксованою і незмінною схемою побудови, у якій обмежене варіювання граматичних форм. Напр.: *Отже й не диво, що його ексцеленція був дуже зацікавлений сьогоднішнім номером «Сінника польського»* (І. Франко); *Не встигли всі розсістися навколо стола, як владний і впевнений голос по вінця переповнив кімнату* (М. Стельмах); *Та тільки я наблизився до торгу, як люди раптом в інший бік сунули* (Леся Українка).

У частково фразеологізованому реченні фразеосполучниковий чи фразеочастково-сполучниковий комплекс має чітко визначену позицію: фразеологізована нерозкладна єдність займає препозицію в реченні, а сполучник починає його другу частину. Фразеологізована єдність може об'єднувати три або чотири компоненти. Специфікою деяких типів частково фразеологізованих речень є вживання в першій частині тавтологічних компонентів – субстантивних, інфінітивних, дієслівних чи прислівникових – і поєднання їх часткою *то* або *не*. Варіативний характер має і сполучниковий компонент у діапазоні *а – але – та – тільки* чи *як – щоб*. Напр.: *Робота роботою, але по роботі, вечером, як почнеся було гуляння, то було на що надивитися*; – *Що ж то, ти чарівник якийсь? – Чарівник не чарівник, але маю таку силу* (Із тв. І. Франка).

Семантичні типи нефразеологізованих і фразеологізованих нечленованих речень виділяють за різними критеріями.

Нефразеологізовані власне-нечленовані речення виражають акт думки в нерозчленованій формі, а їхнє значення дорівнює стверджувальному, заперечному, оцінному реченню.

О. І. Смирницький підкреслював, що «воно [значення – М. Л.] не осмислюється, не аналізується, однак безпосередньо виражається, не будучи, так би мовити, пропущеним через мислення. Щодо характеру змісту, то істотним є те, щоб це було якесь переживання» [5, с. 89]. Значення синтаксично нечленованих речень не може вимірюватися поняттям, оскільки воно ґрунтується на безпосередньому вираженні явищ, однак воно є предметним. Їм властивий певний предмет мовлення, що оформлений в чітку структуру значень.

Категорійне значення нефразеологізованих власне-нечленованих речень – «відношення», яке виявляється у ставленні мовця до повідомлюваного, ставленні мовця до одного з учасників комунікації, характері відношення змісту речення, пов'язаного (дотичного) зі словом-реченням, до дійсності. Тому такий тип синтаксично нечленованого речення виявляє тенденцію до виокремлення в самостійне інтонаційно завершене речення.

Оскільки нефразеологізовані власне-нечленовані речення виражені одним або двома аналітичними компонентами, то це дає підстави визнати відсутність будь-яких семантичних відношень між компонентами або їх нульове вираження. Саме тому виокремлювати типи нефразеологізованих власне-нечленованих речень потрібно, спираючись на типи категорійного значення.

За типом категорійного значення нефразеологізовані власне-нечленовані речення становлять три типи: 1) зі значенням «ствердження»; 2) зі значенням «заперечення»; 3) зі значенням «волевиявлення». Напр.: – *Здрасуйте, тітко! Прибули?* – **Атож. Воду в городню повезеш?** – **Ну** (Л. Пономаренко); *Так то ж не марево, то справжнє місто.* – **Та хоч би й так. Воно мені чуже ...**(Ліся Українка).

Нечленовані побудови фразеологізованого типу мають фразеосинтаксичне значення, що є результатом синтаксичної фразеологізації. На відміну від фразем, у яких фразеологічне значення має метафоричний характер, у фразеологізованих реченнях – це узагальнене значення, оскільки структурі такого значення є компонент, що має узагальнений характер і не залежить від конкретного лексичного наповнення фразеологізованого речення. Він стійкий, інваріантний, належить усій синтаксичній схемі нечленованого речення.

У формально-граматичному реченні основним є пропозитивне значення, що поділяється на диктумне та модусне, а у фразеологізованих реченнях – модусний компонент, що супроводжує всі реалізації будь-якого виду фразеологізованого речення в мовленні. До того ж, на думку деяких дослідників, модусна подія може існувати самостійно, без відношення до диктумної [6, с. 37]. У структурі нечленованого речення фразеологізованого типу фразеосинтаксичне значення є обов'язковим.

Узагальнювальний характер категорійного значення «відношення» вможливує виділення різних типів фразеологізованих власне-нечленованих та напівфразеологізованих речень.

Фразеологізовані речення з тавтологічними компонентами об'єднують два семантичні типи: 1) з категорійним значенням «ствердження»; 2) з категорійним значенням «оцінка», а напівфразеологізовані речення – чотири семантичні типи: 1) з категорійним значенням «ствердження»; 2) з категорійним значенням «заперечення»; 3) з категорійним значенням «оцінка»; 4) з категорійним значенням «волевиявлення». Напр.: *Олена як сумує, так сумує* (Ю. Федькович); *Придивилася і нічого особливого не побачила. Дядько як дядько. Навіть приємний. Принаймні викликає довіру* (Брати Капранови); *Я мовчала, і Кипчаченко навіть зрадів мовчанці.* – **Так я й знав!** – *схидно просвистів він.* – *Ти думаєш, ти відповідальна працівниця? Ти – ступа!* (П. Загребельний); – *Вони йдуть до Болгарії, мамо!* – *Той що?* **Мало куди йдуть!** (Р. Іванченко).

Специфіка структури частково фразеологізованих речень, суть якої полягає в акцентуванні на семантико-синтаксичних відношеннях, зумовила виокремлення чотирьох семантичних типів цих речень: 1) речення з темпоральними відношеннями, 2) речення з відношеннями узагальненої зумовленості, 3) речення з пояснювальними відношеннями, 4) речення з аплікативними відношеннями. Напр.: *Але не встиг він й вимовити, як захитався, махнув рукою й гелпнув додолу лицем* (В. Винниченко); **Варто йому повідомити про проблему, як він зразу ж приїде** (Ю. Андрухович).

Висновки. Отже, виокремлення критеріїв формального і семантичного характеру уможливило систематизувати структурні та семантичні типи нефразеологізованих і

фразеологізованих нечленованих речень, що й наповнило двовимірну типологію цих речень в українській лінгвістиці.

Перспективу подальших досліджень убачаємо у систематизації синтаксично нечленованих речень, нефразеологізованого і фразеологізованого типів, за комунікативно-прагматичними критеріями.

Список використаних джерел

1. Личук, М. І. Ступені фразеологізації речень: монографія [Текст] / Личук М. І., Шинкарук В. Д. – Чернівці : Рута, 2001. – 136 с.
2. Личук, М. І. Формально-структурні типи фразеологізованих речень з тавтологійними компонентами [Текст] / Личук М. І. // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. праць / відп. ред. М. Я. Плющ. – Київ : Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2015. – Вип. 12. – С. 156–163.
3. Ситар, Г. В. Моделі фразеологізованих речень зі значенням заперечення [Текст] / Г. В. Ситар // Вісник Донецького національного університету. Серія Б : Гуманітарні науки. 2014. – Вип. 1–2. – С. 229–236.
4. Ситар, Г. Фразеологізовані речення, побудовані за моделлю *Який N₁ Cop_f*, в українській мові [Текст] / Ситар Г. // Лінгвістичні студії : зб. наук. пр. / укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – Вип. 25. – С. 64–70.
5. Смирницкий, А. И. Значение слова [Текст] / А. И. Смирницкий // Вопросы языкознания. – 1955. – №2. – С. 74–89.
6. Черемисина, М. И. Очерки по теории сложного предложения [Текст] / Черемисина М. И., Колосова Т. А. – Москва : Едиториал УРСС, 2010. – 226 с.

References

1. Lychuk, M. I., Shynkaruk, V. D. (2001). Stupeni frazeologizaciyi rechen` [Degrees of phraseological sentences]. Ruta. 136.
2. Lychuk, M. I. (2015). Formal'no-strukturni typy frazeologizovanykh rechen` z tautologijnymy komponentamy [Formal-structural types of phraseologized sentences with tautological components] // Naukovyj chasopys Natsional'nogo pedagogichnogo universytetu imeni M. P. Dragomanova. Seriya 10. Problemy gramatyky i leksykologiyi ukrayins`koyi movy: zb. nauk. prats. Vyd-vo Nats. ped. un-tu im. M. P. Dragomanova. Vyp. 12. 156–163.
3. Sytar, G. V. (2014). Modeli frazeologizovanykh rechen` zi znachennyam zaperechennya [Models of phraseologized sentences with the meaning of negation] // Visnyk Donetskogo nacional'nogo universytetu. Seriya B: Gumanitarni nauky. Vyp. 1–2. 229–236.
4. Sytar, G. (2012). Frazeologizovani rechennya, pobudovani za modellyu «Який N₁ Cop_f», v ukrayins`kij movi [Phraseologized sentences based on the model of «Який N₁ Cop_f», in the Ukrainian language] // Lingvistychni studiyi: zb. nauk. pr. DonNU. Vyp. 25. 64–70.
5. Smirnitkiy, A. I. (1955). Znachenie slova [Meaning of the word] // Voprosy yazyikoznaniya. №2. 74–89.
6. Cheremisina, M. I., Kolosova, T. A. (2010). Ocherki po teorii slozhnogo predlozheniya [Essays on the theory of complex sentences]. Editorial URSS. 226.

ФОРМАЛЬНЫЕ И СЕМАНТИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ УПОРЯДОЧЕНИЯ НЕЧЛЕНИМЫХ ПРЕДЛОЖЕНЧЕСКИХ СТРУКТУР

М. И. Лычук

Аннотация. Статья посвящена проблеме систематизации синтаксически нечлененых предложений в украинском языке. Выделение структурных типов нечлененых предложенческих построений опирается на два основных критерия: количество структурных компонентов и их морфологическая природа. Семантические критерии выделения нефразеологизированных собственно-нечлененых и фразеологизированных собственно-нечлененых и полужразеологизированных опираются на тип категорического значения, а частично фразеологизированных – на тип семантико-синтаксических отношений. Формальный и семантический принципы, их критерии позволили упорядочить синтаксически нечлененые построения современного украинского литературного языка: нефразеологизированное собственно-нечлененое предложение, фразеологизированные – собственно-нечлененое, полужразеологизированное и частично фразеологизированное предложения.

Ключевые слова: структурный компонент, категорическое значение, семантико-синтаксическое отношение, нефразеологизированное собственно-нечлененое предложение, фразеологизированное собственно-нечлененое предложение, полужразеологизированное и частично фразеологизированное предложения, структурная типология, семантическая типология

FORMAL AND SEMANTIC PRINCIPLES OF INFRINGEMENT OF NON-SEGMENTED SENTENCES STRUCTURES

M. I. Lychuk

Abstract. Introduction. The structural variety of the unphraseologized and phraseologized non-segmented sentences, the presence / absence of a stable structural scheme enables the creation of a common structural typology of these sentences, taking into account the specifics of the individual types, embedded in the structural and semantic typologies. There was no holistic study of all structural and semantic types of unphraseologized and phraseologized non-segmented sentences. Therefore, the structural-semantic typology of non-segmented constructions, based on two nodal concepts – syntactic connectivity and syntactic indivisibility, is proposed.

Purpose. To substantiate the formal and semantic principles of systematization of syntactically non-segmented sentences.

Methods. In the process of research, the following methods were used: descriptive, modeling, component analysis, and transformational.

Results. The structural typology of non-segmented, actually-unbound sentences is based on the number of structural components and their morphological nature. Phraseologized sentences include phraseologized sentences with tautological components, semi-phraseologized, and partially phraseologized sentences. Their common structural feature is the phraseologized complex, which fills the bonding constants and variable components.

The structure of phraseologized sentences with tautological components must be described based on the following criteria: morphological nature of the constant component; morphological nature of the variable components; the position of the constant component. These criteria enable the allocation of structural types of phraseologized sentences.

In semi-phraseologized sentences, a permanent component is an organizational center. Constant and variable, for the most part noun or infinitive component, form a phraseologized complex, which possesses semantic integrity.

According to the formal principle, semi-phraseologised sentences are divided into structural types, selected according to such criteria as the number of components in the

phrase-complex, the morphological expression of the constant and variable components, and the position of the constant component. In quantitative filling of the phrase-complexes in the structure of semi-phraseologized sentences there are two-, three-, four-, and five-membered. In part, in a phraseologized sentence, the phrase-compound or phrase-particle-connective complex has a clearly defined position: the phraseologized integral unity takes the preposition in the sentence, and the conjunction begins with its second part. Phraseologized unity can combine three or four components.

According to the type of categorical value, non-segmented, actually-unbranched sentences are three types: 1) with the meaning of «assertion»; 2) with the meaning of «denial»; 3) with the meaning of «expression of will».

Phraseologized sentences with tautological components combine two semantic types: 1) with the categorical meaning of «assertion»; 2) with the categorical value «score», and semi-phraseologized sentences - four semantic types: 1) with the categorical meaning of «assertion»; 2) with the categorical meaning of «denial»; 3) with a categorical value «estimate»; 4) with the categorical value of «will».

Four semantic types of partially phraseologized sentences: 1) sentences with temporal relations, 2) sentences with generalized conditional relations, 3) sentences with explanatory relations, 4) sentences with affective relations.

Conclusion. Thus, the selection of the criteria of formal and semantic character made it possible to systematize the structural and semantic types of unphraseologized and phraseologized non-segmented sentences, which also filled the two-dimensional typology of these sentences in Ukrainian linguistics.

Keywords: *structural component, categorical significance, semantic-syntactic relation, unphraseologized non-segmented sentence, phraseologized sentence with tautological components, semi-phraseologized and partially phraseologized sentence, structural typology, semantic typology*

УДК 811.161.2'28

ДІЄСЛІВНІ ФОРМИ З ПОСТФІКСОМ -СЯ В СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКИХ ГОВІРКАХ

Г. І. МАРТИНОВА, доктор філологічних наук, професор,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

E-mail: ganmart@meta.ua
ORCID ID: 0000-0002-8033-075X

Анотація. Важливим завданням українського мовознавства останніх десятиліть стало відродження національної специфіки української літературної мови, зокрема щодо обмеженого використання дієслів із -ся в пасивних конструкціях. З огляду на це, актуальність статті зумовлена відсутністю спеціальних праць, присвячених докладному аналізу функціонування дієслівних форм із постфіксом -ся в середньонаддніпрянському діалекті, що став основою формування нової української літературної мови. Підґрунтям статті є зв'язні тексти, записані в різних групах досліджуваних говірок. Такий підхід уможливив удокладнення характеристики дієслівних форм із постфіксом -ся у зв'язному діалектному мовленні, виявлення найтонших відтінків значень. У статті розглянуто функціонування дієслівних форм із постфіксом -ся в усьому середньонаддніпрянському ареалі, з'ясовано значення, якого надає ця морфема дієсловам-присудкам, вказано на характерні ознаки граматичної системи досліджуваного діалекту: перевагу дієслів активного та зворотно-середнього стану, набуття дієсловами із -ся у двокомпонентних